

2 Karaktisering av kyrkoanläggningen Häverö kyrka

2.1 Kyrkomiljön

Häverö kyrka ligger inbäddad i ett kuperat och grönskande landskap. Den storslagna salkyrkan ger ett närmast småskaligt intryck från byvägen men reser sig ståtligt i slänten österut. Omgivningen präglas av skogsbygd med inflikade odlings- och betesmarker. Utmed byvägen väster om kyrkan finns bland annat prästgård och klockaregård. Prästgården är numera i privat ägo medan klockaregården norr om kyrkan används som församlingshem. Klockaregården fungerade som skola fram till 1920-talet, då verksamheten förflyttades till den då nybyggda folkskolan, utmed nya landsvägen söder om kyrkan.

Kunskapen kring Häverö socken och dess äldsta historia är knapp. Äldre kartor visar på kontinuitet i bebyggelse norr om kyrkan. Både klockaregård och prästgård överensstämmer med gårdslägen upptagna på karta från 1640-talet. Namnet Haewer, hefir finns omnämnt först i början på 1300-talet. I brev skrivna av traktens bönder på 1670-talet beskrivs Häverö socken som en eländig plats att bebo. Bygden var ”stenig, rik på berg och oländig” med invånare ”ringa och arma”.

2.2 Kyrkan

Häverö kyrka är medeltida och grundlades omkring 1300. **Kyrkan uppfördes redan från början som en salkyrka med långhus och jämbrett kor. Sakristian i norr** har sedan lång tid tolkats vara äldre och arkeologiska undersökningar på 1970-talet bekräftade att sakristian var kopplad till en tidigare träkyrka. Vapenhuset i söder har sannolikt tillkommit under 1400-talets första hälft. I mitten på 1400-talet ersattes kyrkorummets innertak av trä med högresta stjärnvalv. Bräddor från trätaket har påträffats i träpanelen i kyrkans yttertak.

I mitten på 1800-talet överkalkades det medeltida kalkmåleriet på väggarna i både kyrkorum och vapenhus. Måleriet frilades åter i samband med en omfattande restaurering 1905. Restaureringen genomfördes under ledning av arkitekt Gustav Améen och innebar en invändig omgestaltning som präglar kyrkorummet fortfarande, genom inredning och färgsättning. Nästföljande restaurering på 1970-talet innebar i första hand byte av värmesystem och konservering av kalkmåleri och föremål.

Kyrkans datering till omkring 1300 baseras på inslaget av tegel i kyrkans nordvästra hörn, det oregelbundna gråstensmurverket samt målningsfragmenten på bräddor från det äldsta trätaket. Förekomsten av tegel i det äldsta murverket antyder en tillkomsttid under 1200-talets andra hälft, eftersom tegel fick en mer allmän spridning i Mälardalen först efter 1250. Gråstensmurverkets oregelbundna skiftgång och varierade stenstorlek stöder också en senare datering. Bevarad dekorativ bemålning på bräddor från kyrkans gamla innertak har stildrag som överensstämmer med en tidig gotisk målningsgrupp som figurerade omkring 1300. Något som ytterligare stärker en datering av kyrkan till tiden omkring 1300.

Sakristians höga ålder baserades inledningsvis på den under högmedeltid igensatta vindsöppningen i kyrkorummets norra mur. Den igensatta öppningen är täckt av puts med medeltida kalkmåleri. I samband med en invändig restaurering 1972 visade arkeologiska undersökningar i det nuvarande korets golv att sakristian härrör från en äldre kyrka av trä. Iakttagelser som innebär att sakristian är kyrkans äldsta bevarade del.

Exteriör

Kyrkans exteriör har frilagt murverk av gråsten med kontrasterande vitmålad slätputs i hörn och omfattningar. Tegel förekommer synligt i gavelpartier åt öst och väst samt dolt i omfattningar kring fönster och dörrar. Kyrkan har ingen markerad sockel, men i östra delen framträder den utskjutande grundsulan. På östfasaden och österut på nordfasaden finns sammanhängande partier av rödfärgad spritputs med imiterande fogning i vitt. Putsfragmenten antyder att kyrkan under en period varit putsad i sin helhet.

Kyrkan har en yttre murgenomgång i nordvästra hörnet. Genomgången är en ursprunglig yttre passage genom muren. Eftersom kyrkan i detta hörn utnyttjar berget som grundmur fungerar genomgången som en genväg till kyrkogårdens norra sida. Huvudentrén i väster från 1751 har en segmentbågig omfattning med pärlspåntad pardörr från 1905. Vapenhusets ingång i söder har en svagt spetsbågig port med en kraftig trädörr av breda stående plank, vars utsida är klädd med brunbetsad panel. Sakristians källare nås genom en nedgång i öster i form av en låg svartmålad trädörr av stående plank.

Kyrkans nuvarande fönsterform härrör från 1800-talet och består av sex högresta rundbågiga fönster med spröjsade träbågar, målade i en mellanmörk nyans av bränd terra. Tre i söder, två i nord och ett i västfasaden ovanför entrén. Östfasadens fönster hade samma format som de övriga fram till 1905, då det omformades till dagens runda öppning med blyspröjs och färgat glas. Den gamla fönstersmygen finns kvar både in- och utvändigt. Kunskapen om kyrkans äldsta fönster är knapp. En avbildning från 1635 visar kyrkan från söder med tre fönster. Under 1700 och 1800-talet tillkom och förändrades fönsteröppningar i flera omgångar. 1724 öppnades ett fönster västerut. 1754 tillkom ytterligare ett i nordfasaden samtidigt som tre befintliga fönster förstörades. I samband med byggandet av en värmecentral 1905 murades nordfasadens västra fönster igen. Samma fönster återställdes på nytt vid nästkommande restaurering 1972, då den anslutande värmecentralen avlägsnades. Samtidigt omgestaltades samtliga innerfönster genom att befintlig blyspröjs ersattes med dagens ospröjsade klarglas. Samtliga fönster har solbänkar belagda med svartmålad skivplåt.

Det branta sadeltaket har en ålderdomlig spåntäckning som stått under ständigt underhåll med tjära och lokala spånbyten. Den nätta plåtklädda skorstenen med dekorativ korsrelief ritades av Gustav Améen i samband med restaureringen 1905. Kyrkans takfot och vindskivor har ålderdomliga drag med nätt takutsprång och synliga remstycken. Vindskivorna är enkla upptill med utsvängda rundade avslutningar nedtill. Lågdelarnas gavlar har dekorativt profilerade kanter av samma mönster. Avvattning förekommer men varierar något i utförande runt om kyrkan.

Taklaget vilar på murarna med dubbla remstycken. Remstyckena är säkrade med laxade tvärbjälkar. Takstolarnas sparrar utgår från tassar med stödben och förenas med dubbla hanband och stödgivande sparsax. Taklaget är ålderdomligt och utfört i handbilat virke med infällda dymlade skarvar. Valvens övre murpartier vilar på remstyckena, vilket visar att dessa är äldre än valven och sannolikt ursprungliga. Det övriga taklaget är sannolikt omformat i samband med valvslagningen.

Interiör

Interiören har ett uttalat medeltida formspråk som framförallt kommer till tals i de högresta gotiska valven och det samtida rika måleriet som intar både väggar och valv. Till helheten bidrar även medeltida inventarier som altarskåp, dopfunt och träskulpturer. Inredningen i

övrigt präglas främst av restaureringen 1905 som utfördes under ledning av arkitekt Gustav Améen. Merparten snickerier är utförda i samma lätt jugendinspirerande stil och målade i en enhetlig grönbå kulör med enkel förgylld ornamentik. Predikstolen från 1700-talet har införlivats i helheten genom den blå basfärgen. Endast den västliga läktarbarriären avviker helt med sin släta 50-talsfasad av omålat trä. Trots ett godkänt förslag vid restaureringen 1972 om att återuppsätta både orgel och barriär från 1905 återuppsattes endast orgeln.

Kyrkorummets praktfulla stjärnvalv, slagna i mitten på 1400-talet, är ymnigt dekorerade med kalkmåleri tillkommet under tiden 1450 till 1525. I måleriskruden framträder tre stilar, en i respektive travé. I mittvalvet finns en tidsmässig hållpunkt i Jakob Ulfssons vapen som försätter måleriet till efter 1469. Korvalvet anses härstamma från ungefär samma tid, medan det västligaste valvet har måleri från början på 1500-talet. Samtliga valv har motiv hämtade från träsnittsboken *Biblia Pauperum*, de fattigas bibel från 1463.

Vapenhuset i söder ansluter till kyrkorummet genom den ursprungliga sydportalen som är segmentbågig i kyrkorummet och rundbågig i vapenhuset. Pardörren från 1905 är rundbågig med spröjsat överljus. Vapenhusrummet är vitkalkat, med sekundärt kryssvalv, medeltida nisch i öster och väl bibehållen medeltida karaktär. Medeltida målerifragment framtagna på 1970-talet visar att vapenhuset inledningsvis var bemålat direkt på väggarnas murverk och därefter på den släta kalkputsen. Kryssvalvet har tolkats vara samtida med valvslagningen i kyrkorummet. Östra murens rektangulära nisch är belagd med en utskjutande kalkstensskiva. Tegelgolvet lades in 1905. Golvnivån i vapenhuset är något högre än i övriga kyrkan.

Sakristian har en lägre golvnivå än övriga kyrkorummet. Nedgången, en tvådelad tegeltrappa, finns bakom ett lågt, blåmålat träräcke. Ingångens rundbågiga omfattning tillsluts från rummets insida av en kraftig plåtskodd träport. Sakristian täcks av ett ursprungligt tunnvalv och vitkalkade väggar med enkel takfris av målad banddekor. Rummets enda fönster, österut, är utformat med rundbågig omfattning och spröjsade träbågar. Insidan säkras av både galler och plåtklädd fönsterlucka. Gallret tillkom i samband med en förstoring av fönstret som utfördes 1791-92. Brädgolvet är dolt under en grön heltäckningsmatta. Skåpinredning utförd omkring 2000 täcker hela nordväggen och större delen av västväggen.

2.3 Kyrkogården

Kyrkan omges av en stor kyrkogård, som har blivit utvidgad i flera omgångar sedan medeltiden. Den äldsta delen närmast kyrkan inramas av en gråstensmur med växtlighet på krönet. Gråstensmuren har rester efter fogning i väster och nord, men är kallmurad i öster. Muren ifråga utgör sannolikt en rest av kyrkogårdens äldsta inramning, det vill säga den bogårdsmur som finns omtalad i sockenstämmoprotokoll från 1700-talet. Kyrkogårdens ursprungliga begränsning i öster finns inte belagd, men 1918 löpte ett ståltrådsstängsel mellan nord- och sydmuren, strax öster om kyrkan. I den äldsta gråstensmuren fanns tidigare två stigluckor, den ena var troligtvis belägen på ungefär samma ställe som dagens västentré och den andra i nord. Båda stigluckorna omnämndes för första gången 1688.

I samband med en omgestaltning av kyrkogården 1817 anlades en trädkrans av lönn, i vilken flera träd står kvar i nord och öst. Vid samma tillfälle fick huvudingången i väster sin nuvarande form med grind och grindpelare. Grindpartiet utfördes med för tiden typiska element, vita slätputsade tegelpelare avtäckta med svartmålad skivplåt och järngrindar. Den stenomgärdade kyrkogården närmast kyrkan präglas främst av de förändringar som ägde rum under 1800-talet. Huvudstråk med grusade gångar ger en inblick i grundstrukturen, men den ursprungliga kvartersuppdelningen är ersatt med sammanhängande

gräsytor. Gravplatser med stenram, buxbom och grus förekommer, men i allmänhet är äldre gravvårdar omgivna av gräs. De för trakten typiska gravvårdarna av trä, vanliga under 1800-talets slut, finns inte längre representerade på kyrkogården. Några exemplar förvaras i boden invid klockaregården.

Kyrkogården har utvidgats vid flera tillfällen. Redan 1794 omtalas behovet av en särskild plats för individer som tagit livet av sig. Enligt skriftliga källor förlades dessa gravar norr om kyrkan bakom en avskiljande gråstensmur. 1809 föranledde tillfällig inkvartering av soldater till ett förhöjt begravningsantal som resulterade i en utvidgning av kyrkogården österut. 1900 växte kyrkogården ytterligare österut och i samband med denna förstoring tillkom den östra stenvuren av väl tuktade stenblock.

Under 1920-talet utvidgades kyrkogården söderut. Denna del omgärdas av häckar och kvarteren är avdelade med grusade gångstråk. Området nås genom en pelarkantad grind i samma stil som huvudentrén. I sydvästra hörnet ligger gravkapellet från 1926. Kapellet hade från början en bårhusavdelning i söder med direktgång till kapellet. Dörren är igensatt och utrymmet används numera som förråd. Det nuvarande bårhuset från 1970-talet är insmukt i slänten mellan den gamla kyrkogården och den nyare 1920-talsdelen i söder. På 1960-talet utökades kyrkogården österut, bortom stenvuren. I detta område anlades gräsbevuxna kvarter med låga gravvårdar i rader parallellt med stenvuren. På 70- och 80-talen utökades kyrkogården ytterligare i sydöst med minneslund och urngravar.

2.4 Klockstapeln

På kyrkogårdens högsta punkt, i det nordvästra hörnet, återfinns en medeltida klockstapel av imponerande mått och kvalitet. Klockstapeln har ingen säkerställd datering, men härrör med all säkerhet från 1500-talet och kan troligtvis vara äldre än så. Klockstapelns trästomme är numera dold bakom en modern rödmålad lockpanel från 1976, men var ursprungligen avsedd att stå utan panel. Träkonstruktionen vilar på en solid grund utförd som en stenkista med fackverk av liggande timmer. Väggarna består av stående stolpar sammanlänkade med tvärbjälkar och snedställda strävor. Upptill, i höjd med klockorna, är konstruktionen utformad som ett galleri med runda öppningar. Rester efter spåntäckning direkt på trästommen finns runt om på exempelvis stolpar.

2.5 Bod

Invid klockstapelns östra sida ligger en liten panelklädd rödmålad bod. Bodens knuttimrade väggar vilar på en kallmurad grund. Taket är belagt med enkupigt rött taktegel. Ingången i söder är försedd med en svartmålad trädörr. Huset används som förråd, men har troligtvis fungerat som tiondebod.

2.6 Kulturhistorisk karakteristik och bedömning

Kyrkan och dess närmiljö med klockaregård, uthus och prästgård är av betydelse för den småskaliga bymiljön i sin helhet. Kyrkogårdens ålderdomliga grunddrag med omgärdande stenvmur, en medeltida klockstapel och den knuttimrade boden är viktiga för återkopplingen till kyrkans äldsta period. Förändringar i både kyrkobyggnad och kyrkogårdens utbredning och utformning vittnar om olika skeden i bygdens utveckling.

Kyrkobyggnaden i sig är genom sin obrutna kontinuitet en direkt länk till medeltiden. Sakristian tillhör kyrkans äldsta period och representerar tiden före 1300 när platsen var

bebyggd med en träkyrka. Utvecklingen från träkyrka med murad sakristia till murad salkyrka är typisk för regionen och tiden.

Häverö kyrka har en tydlig medeltida prägel som bottnar i det gotiska formspråket. Utvändigt utstrålas detta i kontrasten mellan de tunga murade fasaderna och det uppåtsträvande branta taket. Invändigt i kyrkorummet reflekteras samma uttryck arkitektoniskt i de höga, smäckra stjärnvalven och konstnärligt i den rika, myllrande målningskruden. Medeltida inventarier i form av altarskåp, helgonskulpturer och dopfont förstärker den ursprungliga känslan. Övrig inredning har en sammanhållen stil som till stor del härrör från restaureringen 1905 och kan tillskrivas arkitekten Gustav Améen. En arkitekt som verkade i regionen och inredde en hel rad kyrkor på ett stilmässigt likartat vis, exempelvis Lidingö kyrka. Flertalet inredningar från samma tid har ofta genomgått förändringar under 1900-talet och är sällan så välbevarade som i Häverö. De formmässigt enkla blågröna snickerierna binder samman interiörens övriga delar och underordnar sig den medeltida karaktären. Kyrkorummet i stort präglas alltså av två skilda perioder som trots stora olikheter i stil och kvalitet har blivit en fungerande helhet. Medeltida gotik i samklang med en jugendinspirerad stilrestaurering.

Åtskillig kunskap om äldre tiders material och hantverk finns att utläsa både in- och utvändigt, i fasadernas gråstensmurverk, i taklagets trähantverk, i de ålderdomliga spåntaken, i de sekundärt inslagna tegelvalven, i den invändiga slätputsen, i den utvändiga spritputsen och i det gotiska kalkmåleriet.

Klockstapelns mäktiga träkonstruktion är ett välbevarat och tydligt exempel på ett i stort sett svunnet trähantverk, med tradition från medeltiden. I klockstapeln ges en ovärderlig inblick i äldre byggnadsteknik både avseende material och hantverksmetoder. Därtill har byggnaden från det att den uppfördes under 1500-talet fram till idag varit i bruk för det ändamål som den faktiskt uppfördes. Klockstapeln är även av stor betydelse för kyrkogårdsmiljön i sin helhet och har säkert fungerat som ett nav i byns kommunikation med omnejden.

Kyrkogården närmast kyrkan präglas av den struktur som inleddes med anläggandet av trädkransen 1817. För 1800-talet andra typiska grunddrag finns bevarade i den pelarförsedda entrén, grusade gångstråk, gravplatser med stenramar eller buxbom samt ålderdomliga gravvårdar. Den nya delen söder om kyrkan följer till stor del samma karaktär, men omgärdas av häckar och har en tidstypisk kvartersindelning med mindre gravvårdar och avdelande häckar. Kapellet följer 1920-talets arkitektoniska stilideal med ett sparsmakat klassicerande formspråk som kopplas till kyrkan genom ett likartat spåntak. Det intilliggande bårhuset med stenfaser och grästak ansluter väl till den lummiga omgivningen. Kyrkogården har utvidgats i flera omgångar i takt med församlingens förändrade behov. De enskilda tilläggen är väl anpassade till helheten samtidigt som de har för tiden karakteristisk utformning.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- sakristian är kyrkans äldsta bevarade del och representerar den tid då platsen var bebyggd med en träkyrka.

- kyrkobyggnaden består av en i stora drag intakt medeltida salkyrka uppförd omkring 1300, med ett senare tillagt vapenhus av välbevarad medeltida karaktär

- kyrkans exteriör har en stark medeltida prägel, framförallt i det kraftiga murverket med en ursprunglig murgenomgång och i de branta takfallen med spånåvtäckning
- kyrkorummet har en påtaglig medeltida karaktär, arkitektoniskt i de gotiska höga stjärnvalven och konstnärligt i det rika medeltida kalkmåleriet och de medeltida inventarierna
- inredningen från 1905 är ett välbevarat exempel på interiöra gestaltningar från denna tid, då samtida inredningar ofta har hunnit genomgå stora förändringar. De formmässigt enkla blågröna snickerierna binder samman interiören och underordnar sig den medeltida karaktären
- stomme och ytskikt innehåller goda exempel på äldre tiders material och teknik
- klockstapeln är en unik timmerbyggnad från 1500 med obruten kontinuitet och är betydelsefull som ingång till äldre timmerteknik, både konstruktivt och materialmässigt
- i närmiljön utgör klockstapel, bod och omgärdande stenmur viktiga element från kyrkogårdens äldsta tid
- kyrkogårdens utveckling återspeglas genom tidstypiska grunddrag i respektive del, den äldsta kyrkogårdens delvis bevarade 1800-talsstruktur med trädkrans, grusade gångstråk, inramade gravplatser med samtida gravvårdar och nyare delar som är väl anpassade till helheten samtidigt som de har för tiden karakteristisk utformning.
- förändringar i både kyrkobyggnad och kyrkogårdens utbredning och utformning vittnar om olika skeden i bygdens utveckling

2.6 Källor, litteratur och övriga uppgifter

Andersson, Ivar. Fornvännen. 1944.
Bonnier, A-C. Kyrkorna berättar.
Curman, S & Roosval, J. Sveriges kyrkor, Uppland 2. Stockholm 1918.
Lindholm, Stig. Upplands kyrkor, band 40.

Arkiv:
Länsstyrelsen i Stockholm, Lst
Stockholms Läns Musem, SML
Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet

Muntligen:
Jan- Olov Ivarsson

Inventerare: Cecilia Pantzar
Ansvar kulturhistorisk karakteristik och bedömning: Cecilia Pantzar